

Organ Naklinin Dini, Hukuki ve Tıbbi Yönü¹

Mehtap Kavurmacı²

Büşra Ceren Demirel Yıldız

Ayşenur Sarıaslan

İdris Yıldız

Ali İhsan Pala

Özgür Temiz

Gürkan Öztürk

Mehtap Tan

Zekai Halıcı

Özet

Organ bağışısı günümüzde hayati öneme sahip bir eylem olmasına rağmen halen talebi karşılayacak düzeyde bağış bulunmamaktadır. Organ bağışısı ve nakli konusunda insanlar arasında devam eden etik, hukuki, tıbbi ve dini birçok soru işareti bulunmaktadır. Bu soru işaretlerinin ortadan kalkması ve talebin karşılanması için gerekli adımların atılması gerekmektedir. Organ bağışısı ve nakli hayatta umudunu kaybetmiş birçok insan için yaşam kalitesini ve hayata tutunma arzusunu arttıracak hayati bir konudur. Bu kadar hayati olan bir sürecin toplum tarafından daha çok benimsenmesi ve harekete geçilmesi için birçok adım atılması gerekmektedir. En önemli adım insanlar tarafından yanlış anlaşılmalara sebep olacak durumların ortadan kaldırılmasıdır. Bu yanlış anlaşılmalar ve engellerin başında insanların sahip olduğu hatalı dini, hukuki ve tıbbi bilgiler ve tutumlar yer almaktadır. Organ bağışısı ve nakli konusunda arz-talep dengesinin sağlanabilmesi için daha sık çalışmaların yapılması, insanların doğru şekilde bilgilendirilmesi hem bağışıcılar hem alıcılar için uygun politikalar ve kılavuzların oluşturulması atılacak önemli adımlar arasında yer almaktadır. Bu adımlar bağışıcı ve alıcıların dini, hukuki

1 TCD-2021-9370 nolu BAP projesi tarafından desteklenmiştir.

2 Atatürk Üniversitesi, Hemşirelik Fakültesi, mehtap.kavurmaci@atauni.edu.tr, 0000-0001-7062-4845

ve tıbbi yönden eksik, yanlış bilgilerinin giderilmesi ve organ bağıışı ve nakli konusunda daha somut verilere ulaşılması, farkındalığın artması ve arz-talep arasındaki farkın kapanması açısından önemlidir. Bu çalışmanın amacı organ naklinin dini, hukuki ve tıbbi yönünü literatür ışığında incelemektir.

1. Giriş

Organ bağıışı ve nakli, son dönem organ yetmezliğinin en seçkin tedavi yöntemlerinden biridir. Ancak; dünya genelinde hala organ bağıışı ve naklinin önünde zorlu engeller bulunmaktadır. İnançlar, kültürel faktörler, onay almadaki zorluklar, anlayış eksikliği, bilgi eksikliği, genel etik kaygılar, bilinmeyen korkusu gibi faktörler organ bağıışı ve naklinin önündeki engellerden sadece bazılarıdır. Organ bağıışı yetersizliği arz-talep oranında büyük bir dengesizliğe yol açmaktadır (Lewis et al., 2021; Maciel et al., 2017). Düşük organ bağıışı sayısının dramatik bir ifadesi, bekleme listesindeki sürekli yüksek ölüm sayısı olarak görülmektedir. Her gün ortalama 3 hasta, organ naklinin onlara daha uzun süre hayatta kalma ve daha iyi bir yaşam kalitesine sahip olma fırsatı verebilecekken ölmektedir (Rahmel, 2019). Sağlık çalışanları için bu durumun önüne geçmek son derece önemli bir sorumluluktur.

Organ nakli konusunda ileri olduğu kabul edilen ülkelerde bile organ bağıışı oranları istenen düzeyde değildir ve bu konuda kesin bir çözüme henüz ulaşamamıştır (Park et al., 2022). Özellikle ülkemizin de içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelerde toplumun organ bağıışı hakkındaki bilgi eksikliği, ön yargıları ve farkındalıklarının azlığı mevcut kadavradan yapılacak organ bağıışına engel olmaktadır (Yıldız et al., 2017). Bu bilgi eksiklikleri çoğunlukla beyin ölümü kavramının bitkisel hayatla karıştırılması, beden bütünlüğünün bozulması kaygısı, dini kaygılar, hukuki ve etik sorunlardan kaynaklanmaktadır. Bu sorunlar ülkemizde ve dünyada hala tartışılmaya devam eden problemlerin başında gelmektedir. Ülkemizdeki yetersiz organ bağıışı insanları canlı donörden organ nakline yönlendirmektedir. 2021 yılında Türkiye canlı donörden nakilde Dünyada ilk sırada yer almıştır. Organ arzı dengesizliğini azaltmak ve toplum tarafından kalıplaşmış yanlış düşüncelerin önüne geçebilmek için çok yönlü yaklaşımların uygulanması, din adamlarının, sağlıkçıların ve hukukçuların ortak bir paydada buluşması gerekmektedir (Agrawal et al., 2017; Kavurmacı et al., 2014; Potter et al., 2017; Vanholder et al., 2021).

2. Organ Nakli

Organ bağıışı ve organ nakli birbirinden ayrı düşünülmemesi gereken, birbiriyle yakından ilişkili kavramlardır. Çünkü organ bağıışı olmaksızın organ

naklinin gerçekleştirilmesi mümkün değildir. “Organ nakli (*transplantasyon*), vericiden alınan görevini yapamayacak olan bir organ ya da doku yerine, canlı veya kadavra vericiden (*donör*) alınan işlev gören ve uyum gösteren organların nakledilmesidir işlemidir”. Organ naklinin amacı, nakledilen organı alan kişinin hayatını büyük ölçüde iyileştirmek veya kurtarmaktır. Kronik böbrek yetmezliği, kalp, karaciğer vb. organ yetmezliği gelişen hastaların maalesef organ nakli tedavi seçeneğinin dışında etkin bir tedavi şansları bulunmamaktadır (Akyolcu & Kula Şahin, 2021).

Organ nakli ile ilgili ilk bilgilere mitolojik bazı gravürlerde rastlanmakla birlikte organ naklinin tedavide kullanılması 19.yüzyılın başlarında mümkün olmuştur. (Arda, 1994). İlk organ nakli, 23 Aralık 1954 tarihinde Dr. Joseph Murray tarafından ikiz kardeşler arasında yapılan böbrek nakli olmuştur. Türkiye’deki ilk başarılı böbrek nakli ise 1975 yılında Dr. Mehmet Haberal ve ekibi tarafından yapılmıştır (Çevik & Özyürek, 2017). Organ donörü, canlı veya kadavra olabilir. Canlı kişiden organ alınması, donörün yaşamını riske sokmayacak şartlarda, çift organlardan biri ya da bir organın bir bölümünün (karaciğer) alınmasıyla gerçekleştirilir. Kadavradan organ nakli ise, bağışta bulunan organların, ihtiyacı olan ve doku uyumu bulunan organ nakli bekleme listesinde kayıtlı hastalara nakledilmesi ile gerçekleştirilir (Scholz, 2020).

Dünyada ve ülkemizde gelişen teknolojik ve immünolojik ilerlemelerle yeterli sayıda organ nakli merkezi ve deneyimli bilim insanı istihdamı sağlanmıştır. Ancak tüm bu ilerlemelere rağmen yapılan organ nakli sayıları henüz istenen düzeye ulaşamamıştır. Dünya Sağlık Örgütü Global Observatory on Donation and Transplantation (GODT) 2019 verilerine göre; 2018 yılında organ bağıışı ihtiyacında %4,8 oranında artış olduğu ve küresel ihtiyacın sadece \leq %10 karşılanabildiğini raporlandırmıştır (GODT, 2019). Türkiye’de de durum farklı değildir. Ülkemizde son üç yılda organ bekleyen ve nakil yapılan hasta sayıları incelendiğinde, 2019 yılında nakil bekleyen 26.745 hastadan sadece 5.765’ine, 2020 yılında 25.157 hastadan sadece 3.853’üne, 2021 yılında 26.894 hastadan sadece 4.957’sine nakil yapılabildiği görülmektedir (ORGANKDS, 2021).

Organ nakillerinin yetersiz olmasının nedenleri arasında organ bağıışı oranlarının azlığı, toplumun organ bağıışı konusunda yeterince bilgi sahibi olmaması, yeterli farkındalığın oluşmaması, bilgi eksikliği, sağlık hizmetlerine güven eksikliği, sosyo-ekonomik faktörler, etik sorunlar, yasal prosedürler, kültürel ve dini inançlar gibi pek çok faktör yer almaktadır. Organ bağıışı oranlarının artırılması için bu faktörlerin her birinin ele alınması ve çözüm yollarının üretilmesi son derece önemlidir (Bektaş, 2023; Gökçaya, 2023;

Gürler, 2020; Mekkodathil et al., 2020; San Sungunay ve Yağcı, 2023; Şıpkın et al., 2010; Tetik & Cebesoy, 2019).

3. Organ Naklinin Dini Yönü

Yüzyıllar boyunca insanların hayati kararları almasında dinin önemli bir etkisi olmuştur ve organ bağışısı konusundaki engeller araştırılırken üzerinde en fazla durulan konulardan birisi de dini inançlar olmuştur. Hiçbir din organ bağışısını veya alınmasını katı bir şekilde yasaklamasa da ailelerin kendi inançlarına göre bağış sürecinin ahlakına ilişkin olarak topluluklarından rehberlik istemeleri sık görülen bir durum olmuştur (Gökkaya, 2023; Nas, 2021). Hıristiyanlık organ bağışısını ve naklini hayırseverlik olarak, Budizm yaşama saygı ve merhamet olarak, Hinduizm ise diğer insanların kurtuluşu için kendini feda etme olarak tanımlamıştır (Oğuz Güner & Ciceralli, 2021; Yılmaz, 2012).

İslam dini açısından organ bağışısının herhangi bir sakıncası bulunmadığı Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulunun 3.3.1980 tarihli 396 sayılı kararında belirtilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu, organ bağışısını insanın insana yapabileceği en büyük yardım olarak tanımlamıştır (Aykas et al., 2015; Ali et al., 2020). Bu bağlamda, aşağıdaki hususlara dikkat edilmek kaydıyla organ nakli caiz olduğu belirtilmiştir.

a) Zaruret halinin bulunması, yani hastanın hayatını veya hayati bir uzvunu kurtarmak için bundan başka çaresi olmadığının, meslekî ehliyet ve dürüstlüğüne güvenilen uzman doktorlar tarafından tespit edilmesi,

b) Hastalığın bu yoldan tedavi edilebileceğine zann-ı galibinin bulunması,

c) Organ veya dokusu alınan kişinin, bu işlemin yapıldığı esnada ölmüş olması; eğer organ canlı bir insandan alınacaksa, bu organın, alınan kişide (donör) temel bir hayati fonksiyonu devre dışı bırakmaması,

d) Toplumun huzur ve düzeninin bozulmaması bakımından, organ veya dokusu alınacak kişinin sağlığında (ölmeden önce) buna izin vermiş olması veya hayatta iken aksine bir beyanı olmamak şartıyla yakınlarının rızasının sağlanması,

e) Alınacak organ veya doku karşılığında hiçbir şekilde ücret alınmaması,

f) Tedavisi yapılacak hastanın bu nakle razı olması,

g) Devlet kontrolü altında yapılması gerekir” (Din İşleri Yüksek Kurulu, 2017).

Organ bağışısına karşı dini argümanlar incelendiğinde ise çoğunun, kadavra donörlerde beyin ölümünün tespiti ile ilgili toplumun sahip olduğu

yanlış bilgi ve inanışlara dayandırıldığı görülmektedir. Beyin ölümü ile ilgili endişeleri gidermek için, DSÖ, ölümün belirlenmesi için uluslararası bir kılavuz geliştirilmiş ve beyin ölümünü, bilinç kapasitesinin ve tüm beyin sapı fonksiyonlarının kalıcı kaybı olarak tanımlamıştır (Aboubakr et al., 2022; Maciel et al., 2017). Diğer taraftan ölümden sonraki yaşam için bedensel bütünlüğü önemseyen bireylerinde, organlarını bağışlama konusunda kararsız kaldıkları belirtilmektedir. Bir kadavra vericisinin organlarının bağışlanması ardından vücut bütünlüğünün bozularak gömülmesi anlayışı bu tartışmalara neden olmaktadır. (Kırılmaz & Güler, 2020; Laidouni et al., 2017; Tekizoğlu, 2018). Yapılan bağışın ihtiyaç sabine ulaşıp ulaşmadığı düşüncesi de organ bağışı önündeki engellerden biri olarak görülmektedir (Doerry et al., 2022).

Sadece potansiyel bağışçıların değil aynı zamanda organ bağışı için karar verme sürecinde önemli rolleri olan sağlık çalışanlarının, din adamlarının ve hukukçularında organ bağışının dini yönü hakkındaki görüşlerinin incelenmesi son derece önemlidir. Naçar ve arkadaşları ilahiyat fakültesi öğrencileri ile yaptıkları çalışmalarında öğrencilerin %16,5'inin organ bağışının İslami inançlara uygun olmadığını düşündüğünü, %13,3'ü ise beden bütünlüğünün bozulmasını onaylamadığını belirttiğini saptamıştır (Naçar et al., 2009). Bulut'un İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile yaptığı çalışmada ise öğrencilerin % 44'ünün organ bağışını dini açıdan uygun görmediğini, %31'inin vücut bütünlüğünün bozulmasından korktuğunu, %31,1'inin organ bağışı yapmayı düşündüğünü ancak organ bağışı konusunda yeteri kadar bilgiye sahip olmadıklarını belirttiğini tespit etmiştir (Bulut, 2019). Kocaay ve arkadaşları farklı meslek gruplarının organ bağışı hakkındaki bilgi ve tutumlarını inceledikleri çalışmalarında doktorların %2.3'ünün, hukukçuların %3.3'ünün, ilahiyatçıların %12.3'ünün organ bağışının dinen uygun olmadığını düşündüğünü saptamıştır (Kocaay et al., 2015). Brezilya'da sağlık çalışanları ile yapılan bir çalışmada ise katılımcıların sadece %2.1'nin organ bağışının dinen sakıncalı olduğunu düşündüğü saptanmıştır (Araujo & Siqueira, 2016).

Bunla beraber yapılan araştırmaların çoğunda dini sebep gösterip bağışçı olmak istemeyenlerin çoğunun kendi ihtiyacı olursa nakil olmayı isteyeceğini belirttiği saptanmıştır (Bulut, 2019; Kavurmacı et al. 2014; Oğuz Güner & Cicereli, 2021; Şipkin et al., 2010). Sonuçlar gösteriyor ki organ bağışı konusunda tutum değişikliği sağlayabilmek için konuya inançsal, bilişsel, duygusal, hukuksal bileşenler çerçevesinde yaklaşmak gerekiyor. Bu bağlamda sağlık çalışanları, ilahiyatçılar ve hukukçular ortak paydada buluşarak toplumu organ bağışı konusunda doğru şekilde bilgilendirmelidir

(Aykas et al., 2015; Ali et al., 2020; Bektaş, 2023; Padela et al., 2018; Padela et al., 2022).

4. Organ Naklinin Tıbbi Yönü

Günümüzde organ nakli ile ilgili yapılan çalışmaların artması ve sağ kalım oranlarında yaşanan önemli gelişmelerin ardından organ bağışının önemi sürekli gelişen bir yaklaşım olmuştur (Şantaş, 2018). GODT verilerine göre, 2021 yılında, dünyada toplam 144.302 organ nakli yapılmıştır. Bu nakillerin 92.532'si böbrek, 34.694'ü karaciğer, 8.409'u kalp, 6.470'i akciğer, 2.025'i pankreas ve 172'si incebağırsak naklidir. Böbrek nakillerinin %38'i ve karaciğer nakillerinin %23 canlı nakillerdir. 38.156 organ bağışçısının 29.611 beyin ölümü gelişmiş vakalardan, 8.545'i kalp atımı ve dolaşımı olmayan vericilerden elde edilmiştir (GODT, 2021). Ülkemizdeki veriler incelendiğinde, 2021 yılında yapılan toplam organ nakli sayısı 4.950' dir. Bu nakillerin 1.250'si beyin ölümü gelişmiş vakalardan elde edilirken, 3.700'ü canlı vericili nakillerden yapılmıştır (ORGANKDS, 2023).

Ancak organ nakli için bekleyen binlerce insan varken organ bağışında bulunan kişi sayısı bunun oldukça altındadır. Bu nedenle nakil ihtiyacı karşılanamamakla birlikte ülkenin maddi ve manevi yükü oldukça artmaktadır (Lewis et al., 2021; Schönburg & Fornara, 2020). Sağlık profesyonelleri arasında yer alan hekim ve hemşireler organ bağışı sürecinde en önemli bağlantı rolüne sahiptir (Elgin, 2023; Potter et al., 2021; Jawoniyi et al., 2018).

Organ bağışına yönelik bilgi ve tutumlarını geliştirmek, sevk sayısını ve potansiyel organ bağışlarını artırmakla birlikte bağışlanan organların mevcudiyetinin artırılması, nakil için bir organ beklerken meydana gelen bazı nakil adaylarının ölümlerini önlemeye yardımcı olmaktadır. Sağlık çalışanlarının, başarılı organ bağışı sürecindeki rolleri konusunda yeterince bilgi sahibi olmaları beklenmektedir (Tsubaki et al., 2020; Koçak et al., 2010). Ancak alanyazın incelendiğinde, sağlık çalışanları ve sağlık alanında eğitim gören öğrencilerinde organ nakli ve bağışı konularında bilgi ve farkındalık düzeyinin istendik düzeyde olmadığı görülmektedir (Alwahaibi et al., 2023; Araujo et al., 2023; Urquhart et al., 2023; Soyibo et al., 2023). Öncelikle sağlık çalışanları konu ile ilgili bilgi ve farkındalıklarını arttıracak eğitim programının öğrencilik yıllarından itibaren verilmesi, daha sonra da sağlık çalışanlarının organ bağışı hakkındaki engelleri kaldırmak için gerekli adımları atması sağlanmalıdır.

5. Organ Nakline Hukuki Bir Bakış

Ülkemizde organ bağıışı ile ilgili çalışmalar ve uygulamalar 29.05.1979 tarih ve “2238 sayılı Organ ve Doku Alınması, Saklanması, Aşılması ve Nakli Hakkında Kanun” a göre yapılmaktadır. Bu yasa, 2000 yılında “Organ ve Doku Nakli Hizmetleri Yönetmeliği” ile detaylandırılmıştır. Tüm organ bağıış kartları, Türkiye Organ ve Doku Bağıışı Bilgi Sistemi’nde saklanmaktadır (Yıldız et al., 2017). Hukuk bir toplumun düzen içerisinde yaşamasını sağlayan kurallar bütünüdür (Güriz, 2021). Etik ve ahlak olgusu gelişmiş toplumlarda, kararlar hukuk kuralları çerçevesinde alınmaktadır (Savaşçı Temiz, 2011).

Organ veya doku nakli neticesinde insan hayatının kurtarılması ceza hukukunda hukuka uygunluk nedeni olarak görülmektedir (Gökçen, 2022). Bağıışlayanın vücut bütünlüğüne ve kişilik haklarına bir müdahale söz konusu olduğu için kişi rızası alınması gerekmekte rızası alınmadan yapılan nakiller suç teşkil etmektedir. Rıza alınmadan yapılan nakillerde ortaya çıkan suçlar, öldürme, yaralama, kişisel verilerin ihlalidir (Yenerer Çakmut, 2003). Organ nakli için rızanın tespiti ve hukuka uygunluk kritik önemdedir. Canlı donör bakımından rıza yanında hukuken yasaklanmamış ve etiğe uygun bağıışlar hukuka uygun kabul edilmektedir. Kadavradan nakil bakımından ise rızanın tespiti bakımından iki grup uygulama söz konusudur; açık onay ve zımnî onay (Koçak Süren, 2007). Açık onay kişinin kendi iradesiyle ölmeden bu yönde bir beyanda bulunmasıdır. Zımnî onay ise kişinin ölümü halinde organ bağıışını reddeden bir beyanı bulunmadığı müddetçe organ bağıışının yapılabilmesidir. Türkiye açık onay arayan ülkeler arasındadır (Akıncı, 1995). Informed consent (Aktif bağıış) OPT-IN olarak tanımlanan bu modelde organ bağıışçısından Aktif bağıış onamı alınması ve kanuni varislerinin onayıyla organ alınması durumudur. Bu bağıış tür en yaygın kullanılan organ bağıış yöntemidir. Açık onay aranması hususu, suç ve suçla ilişkilendirilebilecek faaliyetlerin önlenmesi ve hukuki olarak ihtilaf çıkmasının önlenmesi bakımından olumlu olarak değerlendirilmektedir (Organ Nakli Hizmetleri Yönetmeliği, 2022).

Öte yandan organ bağıışının sağlık çalışanları tarafından desteklenmesi ve kolaylaştırılması gereken ödüllendirici bir deneyim olduğu iddialarına rağmen, sağlık çalışanları ahlaki ikilemler ve çıkar çatışmaları yönünden sıklıkla strese ve duygusal rahatsızlığa maruz kalmaktadır. Bunun sebebinin sağlık çalışanlarının travmatik yaralanmalar veya akut hastalıklardan kaynaklanan hastaların ölümleriyle uğraşmaları, kötü haberleri yakınlarına vermeleri ve akrabalarıyla iletişim kurmaları, yakınları teselli etme ve destekleme gibi görevleri, potansiyel bağıışçı ailelerinin rızasını almak

konusunda zorluk yaşamaları olduğunu söylemek mümkündür. Bağışçılar organlarını bağışlama niyetlerini bir bağışçı kartı taşıyarak veya bağışçı kaydına kaydolarak yapmalarına rağmen beyin ölümü gerçekleşmesi durumunda sağlık çalışanları bağışçının akrabalarının reddiyle başa çıkma konusunda da büyük problem yaşadıkları görülmektedir (Laidouni et al., 2017; Jawoniyi et al., 2018).

Bununla birlikte birçok hukukçu, insanlar tarafından organ bağış hakkında vücut bütünlüğünün korunmaması kapsamında etik kaygılara sahip olan insanların bağış yapmasına engel olan, kalıplaşmış etik kuralların önüne geçilmesi için çalışmalar yapmaktadır. Bazı ülkeler bunun önüne geçebilmek için çeşitli değişikliklerle organ bağışını yasa önünde belirgin hale getiren çeşitli adımlar atılmıştır (Özar & Halıcı, 2021). Örneğin; “Opt-Out” organ bağış modeli uygulanan ülkelerde, aksi yazılı bir beyanı yoksa herkes organ bağışçısı olarak kabul edilmektedir. (Fabre, 2014). “Opt-Out” sisteminin kullanıldığı ve organ bağışını teşvik eden yönetsel uygulamaların olduğu ülkelerde organ bağış oranları diğer ülkelere göre artmıştır (Mahenthiran, 2021).

Türkiye’de organ nakli için ihtiyaçların tamamına cevap veren, teşvik edici nitelikte yasal düzenlemeler gelişim aşamasındadır. Ülkemizin dinamiklerine uygun yeni bir organ bağış sisteminin geliştirilmesinin organ teminin arttırılmasına yardımcı olacağı kanaatindeyi

6. Sonuç ve Öneriler

Organ bağış, potansiyel olarak kritik ihtiyacı olan birinin alabileceği en değerli hediyedir. Bunun öneminin herkes tarafından bilinmesi ve büyük çapta farkındalık oluşturulması gerekmektedir. Potansiyel donör havuzunu ve rıza oranlarını arttırmak, uygun organ tahsisini ve organ sağlığını iyileştirmek, hasta güvenliğini ve küresel farkındalığı sağlamak için eğitim girişimlerinin yanı sıra hem bağışçılar hem de alıcılar için uygun politikalar ve standartlaştırılmış kılavuzlara ihtiyaç vardır. Bu kadar hayati öneme sahip konunun daha fazla gündemde olması ve kafa karışıklığına sebebiyet vermemesi adına tıbbi, hukuki ve dini boyutunun uzmanlarca geniş bir perspektiften bakılıp birlikte ortak adımlar atılması gerekmektedir. İleriye dönük olarak, muazzam bir arz-talep açığından kaçınmak istiyorsak, yeni ve etkili araştırma planlarına ve girişimlerine ihtiyacımız var.

7. Kaynaklar

- Aboubakr, M., Yousaf, M. I. K., Weisbrod, L. J., & Alameda, G. (2023). Brain Death Criteria. In StatPearls. StatPearls Publishing.
- Agrawal, S., Binsaleem, S., Al-Homrani, M., Al-Juhayim, A., & Al-Harbi, A. (2017). Knowledge and attitude towards organ donation among adult population in Al-Kharj, Saudi Arabia. *Saudi journal of kidney diseases and transplantation: an official publication of the Saudi Center for Organ Transplantation, Saudi Arabia*, 28(1), 81–89. <https://doi.org/10.4103/1319-2442.198150>
- Akıncı, Ş. (1995). Türk Özel Hukuku'nda Cesetten Yapılan Organ Nakilleri ve Bu Konuda Gerçekleştirilmesi Düşünülen Yeni Düzenlemeler, Prof. Dr. Halil Cin'e 10. Yıl Hizmet Armağanı, Selçuk Üniversitesi, Konya, 427-447.
- Akyolcu, N., Kula, Şahin., S. (2021). Organ Naklinin Tarihsel Gelişimi, Organ Nakilleri ve Hemşirelik Bakımı, Eds. Özbaş A, Türkiye Klinikleri, Ankara, 1-5.
- Ali, A., Ahmed, T., Ayub, A., Dano, S., Khalid, M., El-Dassouki, N., Orchanian-Cheff, A., Alibhai, S., & Mucsi, I. (2020). Organ donation and transplant: The Islamic perspective. *Clinical transplantation*, 34(4), e13832. <https://doi.org/10.1111/ctr.13832>
- Alwahaibi, N., Al Wahaibi, A., & Al Abri, M. (2023). Knowledge and attitude about organ donation and transplantation among Omani university students. *Frontiers in public health*, 11, 1115531. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1115531>
- Araujo, C. A. S., & Siqueira, M. M. (2023). The Effect of Educational Initiatives on the Attitude and Knowledge of Health Care Professionals Regarding Organ Donation and Transplantation: An Integrative Literature Review. *Transplantation proceedings*, 55(1), 13–21. <https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2022.09.037>
- Araujo, C., & Siqueira, M. (2016). Brazilian Healthcare Professionals: A Study of Attitudes Toward Organ Donation. *Transplantation proceedings*, 48(10), 3241–3244. <https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2016.09.044>
- Arda, B. (1994) Tıp Mevzuatı Açısından Ülkemizde Organ Aktarımı. Türkiye Organ Nakli Derneği II. Bilimsel Transplantasyon Kongresi, Ankara, 257-261.
- Aykas, A., Uslu, A., & Doğan, S. M. (2015). Intellectuality and attitudes of clergy about organ donation in Turkey: metasynthesis of observational studies. *Transplantation proceedings*, 47(4), 1066–1069. <https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2014.09.183>

- Bektaş, N. (2023). Organ Bağışı ve Nakline Dinlerin Bakışı: Sistematik Derleme. *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law & History*, 31(2): 149-155.
- Bulut, A. (2019). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Organ Bağışı Hakkında Bilgi, Tutum ve Davranışları. *Kocaeli Med J* 2019; 8; 1:202-209
- Çevik, C., Özyürek, P. (2017). Organ Nakli Hemşireliği. 1. Baskı. Ankara: Nobel Tıp, 207.
- Doerry, K., Oh, J., Vincent, D., Fischer, L., & Schulz-Jürgensen, S. (2022). Religious and cultural aspects of organ donation: Narrowing the gap through understanding different religious beliefs. *Pediatric transplantation*, 26(7), e14339. <https://doi.org/10.1111/petr.14339>
- Din İşleri Yüksek Kurulu (2017) <https://kurul.diyabet.gov.tr/Cevap-Ara/993/organ-nakli-ve-bagisi-caiz-midir>
- Elgin, E. (2023). Türkiye’de organ sağlama sisteminin tıp etiği açısından değerlendirilmesi. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. <http://hdl.handle.net/11452/33508>
- Fabre J. (2014). Presumed consent for organ donation: a clinically unnecessary and corrupting influence in medicine and politics. *Clinical medicine (London, England)*, 14(6), 567–571. <https://doi.org/10.7861/clinmedicine.14-6-567>
- Global Observatory on Donation and Transplantation (GODT). (2019). 2021 Yılı Organ Nakli Verileri. <https://www.transplant-observatory.org/summary/>
- Global Observatory on Donation and Transplantation (GODT). (2021). 2021 Yılı Organ Nakli Verileri. <https://www.transplant-observatory.org/summary/>
- Gökçen, A. (2022). Ceza Hukuku Genel Hükümler. Yetkin Yayınları, Ankara.
- Gökkaya, D. (2023). Merhametin organ bağışı tutumu üzerine etkisinde psikolojik iyi oluşun aracılık rolü. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 10(3), 453-463.
- Gurler, H., Hancer, A. T. (2020). Attitudes of Turkish health care professionals toward organ donation and factors affecting organ donation: A systematic review. *International Journal of Caring Sciences*. 13(1):93-102.
- Güner, Y. O., & Cicerali, E. E. (2021). Organ Bağışında Psikolojik ve Kültürel Etmenler. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17(38), 5735-5763.
- Güriz, A. (2021). Hukuk Felsefesi, Siyasal Yayınevi, Ankara.
- Jawoniyi, O., Gormley, K., McGleenan, E., & Noble, H. R. (2018). Organ donation and transplantation: Awareness and roles of healthcare professionals-A systematic literature review. *Journal of clinical nursing*, 27(5-6), e726–e738. <https://doi.org/10.1111/jocn.1415>

- Kavurmacı, M., Karabulut, N., & Koc, A. (2014). The knowledge and views of university students about organ donation/Universite öğrencilerinin organ bagisi hakkındaki bilgi ve gorusleri. *Journal of Education and Research in Nursing*, 11(2), 15-22.
- Kırılmaz, H., & Güler, P. B. (2019). Benlik saygısı ve organ bağışı tutumu ilişkisi: Üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *İnsan ve İnsan*, 6(20), 239-262.
- Kocaay, A. F., Celik, S. U., Eker, T., Oksuz, N. E., Akyol, C., & Tuzuner, A. (2015). Brain Death and Organ Donation: Knowledge, Awareness, and Attitudes of Medical, Law, Divinity, Nursing, and Communication Students. *Transplantation proceedings*, 47(5), 1244–1248. <https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2015.04.071>
- Koçak, A., Aktaş, E. Ö., Şenol, E., Kaya, A., & Bilgin, U. E. (2010). Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencilerinin organ nakli ve bağışı hakkındaki bilgi düzeyi. *Ege Tıp Dergisi*, 49(3), 153-160.
- Laidouni, N., Briones-Vozmediano, É., Garrido Clemente, P., & Gil González, D. (2017). Percepción de los profesionales de la salud sobre las creencias y las tradiciones derivadas del Islam como barreras a la donación de órganos en Argelia [Healthcare professionals' perceptions of Islamic beliefs and traditions as barriers to organ donation and transplantation in Algeria]. *Gaceta sanitaria*, 31(2), 123–131. <https://doi.org/10.1016/j.gaceta.2016.09.012>
- Lewis, A., Koukoura, A., Tsiános, G. I., Gargavanis, A. A., Nielsen, A. A., & Vassiliadis, E. (2021). Organ donation in the US and Europe: The supply vs demand imbalance. *Transplantation reviews (Orlando, Fla.)*, 35(2), 100585. <https://doi.org/10.1016/j.ttre.2020.100585>
- Maciel, C. B., Hwang, D. Y., & Greer, D. M. (2017). Organ donation protocols. *Handbook of clinical neurology*, 140, 409–439. <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-63600-3.00023-4>
- Mahenthiran T. (2021). The new 'opt-out' organ donation English law: Is the NHS ready for this?. *Clinical medicine (London, England)*, 21(1), e92–e93. <https://doi.org/10.7861/clinmed.2020-0675>
- Mekkodathil, A., El-Menyar, A., Sathian, B., Singh, R., & Al-Thani, H. (2020). Knowledge and Willingness for Organ Donation in the Middle Eastern Region: A Meta-analysis. *Journal of religion and health*, 59(4), 1810–1823. <https://doi.org/10.1007/s10943-019-00883-x>
- Naçar, M., Cetinkaya, F., Baykan, Z., & Poyrazoğlu, S. (2009). Attitudes and behaviours of students from the faculty of theology regarding organ donation: a study from Turkey. *Transplantation proceedings*, 41(10), 4057–4061. <https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2009.09.084>

- Nas, E. (2021). Pozitif Psikolojide Güncel Bir Kavram: Merhamet Doyumu. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 13 (4), 668-684.
- Organ Nakli Hizmetleri Yönetmeliği. (2022). Resmî Gazete (Sayı: 32038). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/12/20221209-3.htm> 09.12.2023
- ORGANKDS. (2021). Nakil Bekleyen Hastalar, https://organkds.saglik.gov.tr/dss/PUBLIC/WL_Hearth.aspx
- ORGANKDS. (2023). TTDİS Sistemleri Kamuoyu Aydınlatma Platformu. <https://organkds.saglik.gov.tr/DSS/PUBLIC/PublicDefault2.aspx>
- Özar, S., Halıcı, T. (2021). Organ veya Doku Naklinde “Hukuken Geçerli Rıza”. *Adalet Dergisi*, (66), 569-593.
- Padela, A. I., & Duivenbode, R. (2018). The ethics of organ donation, donation after circulatory determination of death, and xenotransplantation from an Islamic perspective. *Xenotransplantation*, 25(3), 1–12. <https://doi.org/10.1111/xen.12421>
- Padela, A. I., Titi, M., Keval, A., & Abdelrahim, M. T. (2022). Muslims, Islam, and Organ Donation: Righting Social Narratives and Designing Ethically Balanced Educational Interventions. *Experimental and clinical transplantation : official journal of the Middle East Society for Organ Transplantation*, 20(10), 885–894. <https://doi.org/10.6002/ect.2022.0135>
- Park, C., Jones, M. M., Kaplan, S., Koller, F. L., Wilder, J. M., Boulware, L. E., & McElroy, L. M. (2022). A scoping review of inequities in access to organ transplant in the United States. *International journal for equity in health*, 21(1), 22. <https://doi.org/10.1186/s12939-021-01616-x>
- Potter, J. E., Elliott, R. M., Kelly, M. A., & Perry, L. (2021). Education and training methods for healthcare professionals to lead conversations concerning deceased organ donation: An integrative review. *Patient education and counseling*, 104(11), 2650–2660. <https://doi.org/10.1016/j.pec.2021.03.019>
- Potter, J. E., Herkes, R. G., Perry, L., Elliott, R. M., Aneman, A., Brieva, J. L., Cavazzoni, E., Cheng, A. T., O’Leary, M. J., Seppelt, I. M., Gebiski, V., & COMFORT study investigators (2017). Communication with Families regarding ORgan and Tissue donation after death in intensive care (COMFORT): protocol for an intervention study. *BMC health services research*, 17(1), 42. <https://doi.org/10.1186/s12913-016-1964-7>
- Rahmel, A. (2019). Organspende: Update 2019 [Organ donation : Update 2019]. *Medizinische Klinik, Intensivmedizin und Notfallmedizin*, 114(2), 100–106. <https://doi.org/10.1007/s00063-018-0513-z>
- San Sungunay, S., Yağcı, Ö. (2023). Medyanın Organ Bağışına Yaklaşımı: 2011-2022 Yılları Arasında Yayınlanan Haberlerde Çerçeveleme. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 307-325.

- Savaşçı Temiz, B. (2011). Tıp Etiği ve Hukuk Açısından Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları. *Bahçeşehir Üniversitesi Kazancı Hukuk Dergisi*, 7 (83-84), 44-60.
- Scholz, N. (2020). Organ donation and transplantation facts, figures and european union action. *European Parliamentary Research Service (EPRS)*, 1-12.
- Schönburg, S., & Fornara, P. (2020). Aktuelle politische Aspekte der Transplantationsmedizin in Deutschland: Organspende im Widerspruch? [Current political aspects of transplantation medicine in Germany: Organ donation in contradiction?]. *Der Urologe. Ausg. A*, 59(1), 21–26. <https://doi.org/10.1007/s00120-019-01084-w>
- Soyibo, A., Mignott, Ag, Kahwa, E. Ve Fevrier, A. (2023). Wcn23-0828 Sağlık Profesyonellerinin Böbrek Bağışı ve Nakline Yönelik Bilgi ve Tutumları. *Böbrek Uluslararası Raporları*, 8 (3), S403.
- Süren, Ö. K. (2007). Organ ve doku naklinin yasal ve etik açıdan incelenmesi. *Tbb Dergisi*, 73, 176-95.
- Şantaş, G., & Şantaş, F. (2018). Türkiye’de organ bağışının mevcut durumu ve organ bağışında stratejik iletişimin önemi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 9(2), 163-168.
- Şıpkın, S., Şen, B., Akan, S., & Malak, A. T. (2010). On sekiz Mart Üniversitesi Tıp Fakültesi, İlahiyat Fakültesi ve Güzel Sanatlar Fakültesi öğretim elemanlarının organ bağışına bakış açılarının incelenmesi. *ADÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, 11(1): 19-25.
- Tekizoğlu, F.Y. (2018). Organ bağışı: Bireylerin kararlarını etkileyen psikolojik faktörler. *Muhakeme Dergisi*, 1(1), 21-3
- Tetik, S., Cebesoy, Ü. B. (2019). Ortaokul Öğrencilerinin Organ Bağışı ve Organ Nakline Yönelik Görüşlerinin İncelenmesi: Bingöl Örneği. *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi*, 8(4), 983-1004.
- Tsubaki, M., Tougo, S., Kobayashi, M., Arakawa, S., & Yoshida, K. (2020). Narrative review on attitudes toward organ donation of undergraduate nurse students. *Japan journal of nursing science: JJNS*, 17(1), e12291. <https://doi.org/10.1111/jjns.12291>
- Urquhart, R., Kureshi, N., Dirk, J., Weiss, M., & Beed, S. (2023). Nurse knowledge and attitudes towards organ donation and deemed consent: the Human Organ and Tissue Donation Act in Nova Scotia. *Connaisances et attitudes du personnel infirmier à l’égard du don d’organes et de la présomption de consentement: la Loi sur le don d’organes et de tissus humains en Nouvelle-Écosse. Canadian journal of anaesthesia = Journal canadien d’anesthésie*, 70(2), 245–252. <https://doi.org/10.1007/s12630-022-02372-4>

- Vanholder, R., Domínguez-Gil, B., Busic, M., Cortez-Pinto, H., Craig, J. C., Jager, K. J., Mahillo, B., Stel, V. S., Valentin, M. O., Zoccali, C., & Oniscu, G. C. (2021). Organ donation and transplantation: a multi-stakeholder call to action. *Nature reviews. Nephrology*, 17(8), 554-568. <https://doi.org/10.1038/s41581-021-00425-3>
- Yenerer Çakmut, Ö. (2003). *Tıbbi Müdahaleye Rızanın Ceza Hukuku Açısından İncelenmesi*, Legal Yayınları, İstanbul.
- Yıldız, İ., Sabuncuoğlu, M. Z., & Koca, Y. S. (2017). Organ Nakli Merkezi Kurulması Bölgede Organ Bağışını Etkiler mi? / Does the establishment of organ transplant center effect the organ donation in the region?. *SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, 24(1), 8-11.
- Yılmaz, E. (2012). Organ ve doku nakli. *Sağlık Hukuku Digestası Dergisi*, 2 (2) s:217.